

ФУНКЦІЇ АНАЛІТИЧНОГО СЛОВОТВОРУ ІМЕННИКІВ В АНАЛІТИЧНИХ І СИНТЕТИЧНИХ МОВАХ

В статье рассмотрены функции субстантивного аналитического словообразования в типологически разных языках — английском, русском и украинском. Установлен репертуар аналитических словообразовательных формантов имен существительных со словообразовательным значением “название существа по полу”. Внимание уделено определению набора соответствующих аналитических словообразовательных типов английского, русского и украинского языков.

Ключевые слова: аналитический словообразовательный формант, сема пола, аналитический словообразовательный тип, іменники, синтетичні мови.

The article deals with the functions of the nominal analytic word-formation in typologically different languages, i.e. English, Russian, and Ukrainian. The repertoire of analytic derivation formants with the derivative meaning “the name of a living being according to the sex” is outlined. The research focuses on specifying the list of the corresponding word-formation types in English, Russian, and Ukrainian.

Key words: analytic derivative formant, seme of sex, analytic word-formation type, nouns, synthetic languages.

Визнання факту співіснування аналітичних і синтетичних одиниць є теоретичним підґрунтям для дослідження впливу домінантної типологічної характеристики мови на функціонування одиниць різних мовних рівнів [1: 23–38]. Однак за умови системного типологічного розгляду одиниць морфемно-дериваційного рівня залишаються нез'ясованими такі питання, як: 1) відсутність єдиної сумірної одиниці зіставлення словотвірних систем мов світу (див. огляд робіт, присвячених питанню про основні дериваційні одиниці [2: 34–35]); 2) неоднозначність уявлень про (похідне) слово в різних лінгвістичних традиціях [3: 166–173]. З огляду на необхідність розв'язання цих

проблем вважаємо актуальним типологічне дослідження одиниць морфемно-дериваційного рівня, зокрема, із залученням матеріалу типологічно різних мов.

Вимога про дотримання принципу системного опису мови зумовлює мету дослідження, а саме — з'ясувати функції субстантивного аналітичного словотворення в аналітичних і синтетичних мовах. Досягнення цієї мети стане можливим у результаті виконання таких завдань: 1) встановити репертуар аналітичних словотворчих формантів іменників зі словотвірним значенням “назва істоти за статтю” англійської, російської та української мов; 2) визначити набір відповідних аналітичних словотвірних типів у досліджуваних мовах; 3) з'ясувати роль аналітичного словотворення в системах англійської, російської та української мов. Вважаємо, що залучення матеріалу типологічно різних мов (англійської, російської та української мов) має сприяти вирішенню питання про статус нарізнооформлених дериваційних одиниць [1: 26–29]. Матеріалом дослідження є іменники зі словотвірним значенням “назва істоти за статтю”.

Проведення системного типологічного аналізу дериваційних одиниць передбачає пошук мовної одиниці, оперування якою уможливить з'ясування специфіки нарізнооформлених дериваційних одиниць. Упорядкування дериваційних одиниць відповідно до структурних та функціонально-системних критеріїв дало змогу стверджувати, що використання поняття про *словотвірний тип* є доцільним для дослідження словотвірних систем типологічно різних мов [4: 86–89; 5: 103–108]. Така доцільність пояснюється тим, що використання словотвірного типу як одиниці зіставлення з формально-семантичною структурою

$$\left[\left(\frac{\text{лексичне значення}}{\text{словотвірна база}} \right) + \frac{\text{словотвірне значення}}{\text{словотвірний формант}} \right]$$
 дозволяє модельно представити словотвірні процеси, напр. укр. $\left[\left(\frac{\text{назва знаряддя дії}}{N_{\text{base}}} \right) + \frac{\text{назва особи за знаряддям дії}}{\text{іст}} \right]$: *бандурист, гітарист* [6: 27].

Відповідно до поняття про словотвірний тип, вважаємо, що поняття про аналітичний словотвірний тип (підпорядковане відносно поняття *словотвірний тип*) може бути використане для з'ясування особливостей аналітичного словотворення в типологічно різних мовах. Під аналітичним словотвірним типом розуміємо одиницю-конструкт з формально подільною структурою “словотвірна база + аналітичний словотворчий формант” і семантичною структурою “лексичне значення + словотвірне значення”, що служить для творення нарізнооформлених похідних слів певної частини мови [4: 89]. Зазначене

тлумачення поняття аналітичного словотвірного типу передбачає оперування поняттям *аналітичний словотвірний формант*, зміст якого включає такі істотні ознаки, як реалізація словотвірного значення через взаємодію із семантикою словотвірної бази [7: 38] і дистантне розташування відносно словотвірної бази [1: 18].

Основний семантичний орієнтир дослідження, а саме словотвірне значення “назва істоти за статтю”, зумовлює увагу до списку словотвірних формантів, які є носіями семи статі. Аналіз матеріалу словників засвідчує наявність асиметрії щодо можливості синтетичних словотвірних формантів (афіксів) бути носіями сем чоловічої та жіночої статі. Так, в англійській мові афікси-носії семи чоловічої статі складають 70,8 %, носії семи жіночої статі — 12,5 % (від загальної кількості, яка складає 24 афікси) [8]. Носіями семи чоловічої статі в російській мові є 75,3 %, носіями семи жіночої статі особи — 24,7 % (від загальної кількості, яка складає 77 афіксів) [9]. Різниця між кількістю афіксів-носіїв семи чоловічої та жіночої статі зумовлює пошук носіями мови альтернативних засобів актуалізації семи статі. Альтернативними засобами можуть виступати такі одиниці: англ. *man, woman, male, female*, рос. *мужчина, женщина, самец, самка*, укр. *чоловік, жінка, самець, самка, самиця*. Ці одиниці мають бути перевірені на відповідність поняттю *аналітичний словотвірний формант*, оскільки виражають подібне до афіксальних формантів значення. У межах нашого дослідження розглядаємо одиниці укр. *самка / самиця* як синонімічні варіанти.

Вважаємо науково коректним визнання одиниць англ. *man, woman, male, female*, рос. *мужчина, женщина, самец, самка*, укр. *чоловік, жінка, самець, самка / самиця* аналітичними словотвірними формантами з огляду на такі ознаки: (1) реалізація словотвірного значення “назва істоти за статтю” через взаємодію із семантикою словотвірної бази, напр. англ. *anchor-man, boat woman, male nurse, female lion*, рос. *мужчина-алкоголик, женщина-депутат, самец лягушки, самка амурского тигра*; укр. *чоловік-листоноша, жінка-юрист, самець пуми, самка гамбузії, самиця щура*; (2) дистантне розташування відносно словотвірної бази, яке виявляється в роздільному написанні / написанні через дефіс.

Аналіз джерел фактичного матеріалу показав, що одиниці англ. *man, woman*, рос. *мужчина, женщина, самец, самка*, укр. *чоловік, жінка, самець, самка / самиця* мають неоднаковий потенціал у різних стилях англійської, російської та української мов. У джерелі фак-

тичного матеріалу художнього стилю англійської мови було виявлено аналітичні дериваційні одиниці з формантами англ. *man, woman*, напр. англ. *boat-man, business woman* [10]. Виявлені у джерелах фактичного матеріалу художнього стилю російської та української мов нарізнооформлені одиниці не можуть бути розглянуті крізь призму дериваційного аналітизму з огляду на їх номінативну неелементарність, напр. рос. *бабки-уборщицы* [11; 12]. Джерела публіцистичного (періодичні видання “The Times”, “Российская газета” і “Голос України” за період січень 2006 р. — квітень 2010 р.) та наукового стилів (розділ Ссавці в Червоних Книгах) вказали на вищу активність аналітичних словотворчих формантів англ. *male, female*, рос. *самец, самка*, укр. *самець, самка / самиця* відносно ступеня активності одиниць англ. *man, woman*, рос. *мужчина, женщина*, укр. *чоловік, жінка*. Зокрема, використання одиниці укр. *самиця* як аналітичного словотворчого форманта складає 65 % від усіх використань одиниці в текстах зазначених стилів (пор. рос. *самка* — 29,6 %), у той час як використання одиниць укр. *чоловік* становить 0,8 % від загальної кількості використань (пор. рос. *мужчина* — 29,6 %). Таку кількісну невідповідність пояснюємо (1) високою продуктивністю суфіксів — синтетичних словотворчих засобів, за якими творяться іменники — назви осіб російської та української мов; (2) фонемним обсягом одиниць рос. *мужчина, женщина*, укр. *чоловік, жінка*, яка наближається до критичної межі для словотворчого засобу [13: 349]; (3) ускладненою семантикою зазначених одиниць, напр. укр. *чоловік* позначає не лише особу чоловічою статі, а й одружену особу стосовно своєї дружини.

Висока активність аналітичних словотворчих формантів англ. *male, female*, рос. *самец, самка*, укр. *самець, самка / самиця* засвідчена джерелами публіцистичного і наукового стилів. Так, в англійській мові одиниці англ. *male, female* постають єдиним засобом актуалізації семи статі тварин, напр. *badger* → *male / female badger, narwhal* → *male / female narwhal*. У російській та українській мовах 71,7 % номінацій на позначення тварин мають лише нарізнооформлені відповідники на позначення істоти протилежної статі, рос. *малая касатка* → *самец малой касатки*, укр. *афаліна чорноморська* → *самець афаліни чорноморської*; 18,3 % номінацій мають відповідники, де носієм семи протилежної статі є суфікс (21,6 % російських і 12,2 % українських назв тварин), напр. рос. *красный волк* → *красная волчица*, укр. *борсук* → *борсучиха*, 10,0 % від загальної кількості мають відповідники — су-

плетивні одиниці (13,5 % російських назв тварин і 12,2 % українських назв тварин), напр. рос. *калан* → *морская выдра*, укр. *нічниця довговуха* → *лилик довговухий* (від загальної кількості номінацій, яка складає 74 номінації в російській мові та 41 номінацію в українській мові) [15; 16].

Отже, вважаємо виправданим виокремлення словотвірних типів, де аналітичними словотворчими формантами виступають одиниці англ. *man, woman, male, female*, рос. *мужчина, женщина, самец, самка*, укр. *чоловік, жінка, самець, самка / самиця*.

В англійській мові наявні такі аналітичні словотвірні типи:

- 1) $\left[\left(\frac{\text{назва об'єкта дії}}{N_{\text{base}}} \right) + \frac{\text{назва особи за об'єктом дії}}{\text{man}} \right]$: *garbage man*;
- 2) $\left[\left(\frac{\text{назва місця дії}}{N_{\text{base}}} \right) + \frac{\text{назва особи за місцем дії}}{\text{man}} \right]$: *sea man*;
- 3) $\left[\left(\frac{\text{назва знаряддя дії}}{N_{\text{base}}} \right) + \frac{\text{назва особи за знаряддям дії}}{\text{man}} \right]$: *trigger man*;
- 4) $\left[\left(\frac{\text{назва угруповання осіб}}{N_{\text{base}}} \right) + \frac{\text{назва особи за належністю до угруповання осіб}}{\text{man}} \right]$: *assembly man*;
- 5) $\left[\left(\frac{\text{назва особи чоловічої статі}}{N_{\text{base}}} \right) + \frac{\text{назва особи за статтю}}{\text{woman}} \right]$: *peasant woman*;
- 6) $\left[\left(\frac{\text{назва угруповання осіб}}{N_{\text{base}}} \right) + \frac{\text{назва особи за належністю до угруповання осіб}}{\text{woman}} \right]$: *assembly woman*;
- 7) $\left[\left(\frac{\text{назва дії}}{V_{\text{base}}} \right) + \frac{\text{назва особи за дією}}{\text{woman}} \right]$: *stunt woman*;
- 8) $\left[\frac{\text{назва особи за статтю}}{\text{male}} + \left(\frac{\text{назва особи}}{N_{\text{base}}} \right) \right]$: *male prostitute*;
- 9) $\left[\frac{\text{назва тварини за статтю}}{\text{male}} + \left(\frac{\text{назва тварини}}{N_{\text{base}}} \right) \right]$: *male polecat*;
- 10) $\left[\frac{\text{назва особи за статтю}}{\text{female}} + \left(\frac{\text{назва особи}}{N_{\text{base}}} \right) \right]$: *female officer*;
- 11) $\left[\frac{\text{назва тварини за статтю}}{\text{female}} + \left(\frac{\text{назва тварини}}{N_{\text{base}}} \right) \right]$: *female dolphin*.

У сучасній англійській мові існує конкуренція між продуктивними синтетичними словотвірними типами й аналітичними словотвірними типами, пор.: $\left[\left(\frac{\text{назва об'єкта дії}}{|N+V|_{\text{base}}} \right) + \frac{\text{назва особи за дією}}{\text{er}} \right]$: *winemaker*, і $\left[\left(\frac{\text{назва об'єкта дії}}{N_{\text{base}}} \right) + \frac{\text{назва особи за дією}}{\text{man}} \right]$: *garbage man*;

- $$\left[\left(\frac{\text{назва особи чоловічої статі}}{N_{\text{base}}} \right) + \frac{\text{назва особи за статтю}}{\text{ess / ma / ette}} \right]: \textit{poetess, heroine, suffragette},$$

$$i \left[\left(\frac{\text{назва особи чоловічої статі}}{N_{\text{base}}} \right) + \frac{\text{назва особи за статтю}}{\text{woman}} \right]: \textit{peasant woman}$$
 тощо.

В російській мові наявні такі аналітичні словотвірні типи:

- 1) $\left[\frac{\text{назва особи за статтю}}{\text{мужчина}} + \left(\frac{\text{назва особи чоловічої статі}}{N_{\text{base}}} \right) \right]: \textit{мужчина-террорист};$
- 2) $\left[\frac{\text{назва особи за статтю}}{\text{женщина}} + \left(\frac{\text{назва особи чоловічої статі}}{N_{\text{base}}} \right) \right]: \textit{женщина-префект};$
- 3) $\left[\frac{\text{назва тварини за статтю}}{\text{самец}} + \left(\frac{\text{назва тварини}}{N_{\text{Gen}}^{N_{\text{base}}}} \right) \right] \textit{мамонт};$
- 4) $\left[\frac{\text{назва тварини за статтю}}{\text{самец}} + \left(\frac{\text{назва тварини}}{N_{\text{Gen}}^{N_{\text{base}}}} \right) \right] \textit{самец кабарги};$
- 5) $\left[\frac{\text{назва тварини за статтю}}{\text{самка}} + \left(\frac{\text{назва тварини}}{N_{\text{Gen}}^{N_{\text{base}}}} \right) \right]: \textit{самка леопарда};$
- 6) $\left[\frac{\text{назва тварини за статтю}}{\text{самка}} + \left(\frac{\text{назва тварини}}{N_{\text{Gen}}^{N_{\text{base}}}} \right) \right]: \textit{самка морской свиньи}.$

В українській мові наявні такі аналітичні словотвірні типи:

- 1) $\left[\frac{\text{назва особи за статтю}}{\text{чоловік}} + \left(\frac{\text{назва особи чоловічої статі}}{N_{\text{base}}} \right) \right] \textit{чоловік-водій};$
- 2) $\left[\frac{\text{назва особи за статтю}}{\text{жінка}} + \left(\frac{\text{назва особи чоловічої статі}}{N_{\text{base}}} \right) \right]: \textit{жінка-машиніст};$
- 3) $\left[\frac{\text{назва тварини за статтю}}{\text{самець}} + \left(\frac{\text{назва тварини}}{N_{\text{Gen}}^{N_{\text{base}}}} \right) \right] \textit{самець коровайки};$
- 4) $\left[\frac{\text{назва тварини за статтю}}{\text{самець}} + \left(\frac{\text{назва тварини}}{N_{\text{Gen}}^{N_{\text{base}}}} \right) \right] \textit{самець тигролева};$
- 5) $\left[\frac{\text{назва тварини за статтю}}{\text{самка / самиця}} + \left(\frac{\text{назва тварини}}{N_{\text{Gen}}^{N_{\text{base}}}} \right) \right]: \textit{самка горностая};$
- 6) $\left[\frac{\text{назва тварини за статтю}}{\text{самка / самиця}} + \left(\frac{\text{назва тварини}}{N_{\text{Gen}}^{N_{\text{base}}}} \right) \right]: \textit{самиця мавпи, самка рисі карпатської}.$

Встановлення набору аналітичних словотвірних типів дає змогу з'ясувати функції субстантивного аналітичного словотворення в аналітичних і синтетичних мовах. Так, в аналітичній англійській мові аналітичні словотвірні форманти *man, woman, male, female* використано для творення іменників за одинадцятьма аналітичними словотвірними типами. У синтетичних російській та українській мовах функціонування аналітичних словотвірних формантів *рос. мужчина, женщина, самец, самка*, *укр. чоловік, жінка, самець, самка / самиця* є словотвірних засобом, який залучено шістьма аналітичними

словотвірними типами російської та шістьома аналітичними словотвірними типами української мов. Аналітичні словотворчі форманти аналітичної мови демонструють широкий діапазон сполучуваності зі словотвірними базами, у той час як словотвірними базами для нарізнооформлених одиниць синтетичних російської та української мов є лише іменники на позначення істоти певної статі. Результати дослідження є свідченням достовірності думки про існування зв'язку між домінантною типологічною характеристикою мови та типологічними особливостями дериваційних одиниць: в аналітичній англійській мові аналітичне словотворення іменників є одним з основних засобів поповнення номінативних одиниць мови, у той час як у мовах, де домінуючим типом у мові є синтетизм, аналітичне словотворення іменників відіграє компенсаційну функцію. Перспективи дослідження вбачаємо в аналізі явищ дериваційного аналітизму зі встановленням функцій аналітичного словотворення прикметників, дієслів та прилівників на матеріалі типологічно різних мов.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ

1. Дубова О. А. Типологічна еволюція морфологічних систем української і російської мов / Олена Анатоліївна Дубова. — К. : Вид. центр КНЛУ, 2002. — 302 с.
2. Соболева П. А. Словообразовательная полисемия и омонимия / Полина Аркадьевна Соболева. — М. : Наука, 1980. — 294 с.
3. Яхонтов С. Е. О значении термина “слово” / С. Е. Яхонтов // Морфологическая структура слова в языках различных типов. — М. : Л. : Изд-во АН СССР, 1963. — С. 165–173.
4. Стародуб К. А. Аналітичний словотвірний тип як одиниця дериватології / К. А. Стародуб // Наукові праці: Науково-методичний журнал. — Т. 119. Вип. 106. Філологія. Мовознавство. — Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. — С. 86–90.
5. Стародуб К. А. Типологія дериваційних одиниць / К. А. Стародуб // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Т. 98. Вип. 85. Філологія. Мовознавство. — Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. — С. 103–108.
6. Земская Е. А. Словообразование как деятельность / Елена Андреевна Земская. — М. : Изд-во ЛКИ, 2007. — 221 с.
7. Грещук В. В. Деякі теоретичні питання словотвірного значення / В. В. Грещук // Мовознавство. — 1991. — № 3. — С. 34–41.
8. Oxford English Dictionary. — Oxford: Oxford University Press, 2010. — Режим доступу : <http://www.askoxford.com>
9. Циганенко Г. П. Словарь служебных морфем русского языка / Г. П. Циганенко. — К. : Радянська школа, 1982. — 240 с.
10. Fowles J. The Magus : [роман-баллада] / John Fowles. — NY. : Dell Publ., 1978. — 672 с.

11. Мамлеев Ю. Мир и хохот : [роман] / Юрий Мамлеев. — М. : Вагриус, 2003. — 315 с.
12. Шевчук В. Дім на горі : [роман-балада] / Валерій Шевчук. — К. : Рад. письм., 1983. — 487 с.
13. Серебренников Б. А. Вероятностные обоснования в компаративистике / Борис Александрович Серебренников. — Изд. 2-е, стереотипное. — М. : КомКнига, 2005. — 376 с.
14. Красная Книга России. Животные. Млекопитающие. — М. : Изд-во Астрель, 2000. — Режим доступа : <http://www.biodat.ru/db/rb/rb.php?src=0&grp=8>
15. Червона Книга України. Тваринний світ. Ссавці. — К. : Вид-во “Укр. енцикл.” ім. М. П. Бажана, 1994. — Режим доступа : <http://mail.menr.gov.ua/publ/redbook/redbook.php?lang=ukr&kingdom=1&class=11>
16. Conservation Designations Spreadsheet. Mammals : [каталог]. — Режим доступа : <http://www.jncc.gov.uk/page-3408>